

Sultan Seyidova⁹
SINTAKTİK VAHİDLÖRİN ÜSLÜBİ İMKANLARI
 (II məqalə)

Üslubi imkanları olan sintaktik vahidlərdən biri də, xüsusişmələrdir. Bunlar qalan cümle üzvlərindən xüsusi fasılış və intonasiya ilə ayrırlar, diqqəti cümlənin komponentləri arasında qarşılaşdırma cəlb edir. Onlar adı cümlələr kimli bitem intonasiyasına malik olmasalar da, məzmun baxımından cümləyə yaxındır. Daha daqiq desək, xüsusişmələr qarşılaşdırma budaq cümlələri mürəkkəb cümlələrlə sinonimlik baxımından müqayisə etmək olar. *Hava isti olsa da, dəvə yurundan toxumus ağ başlığını boyruna doladı; Faytonçunun cidd-cəhdinə baxmayaraq, əllər yerişlərinə haram qatmaq istəmirdilər* (İ. Şixli).

Eyni asırda götürləmiş bu nümunənin birincisi qarşılaşdırma budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə, o birisi isə tərkibində xüsusişmə olan sadə cümlədir. Birinci nümunəni da asanlıqla tərkibində xüsusişmə olan sadə cümləyə çevirmək olar, lakin dərinəndə fikir verdikdə bu çevirma fikrin ifadə tərzində ağırlıq yaradır. Deməli, məzmunun rahat çatdırılması üçün fikrin mürəkkəb cümlə şəklinde ifadə edilməsi daha məqsədəyində.

Cümələ təkcə cümle üzvlərindən ibarət deyil. Cümələdə elə söz və ya söz birləşmələri iştirak edir ki, onlar qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmur, diniyyəciyə müraciət və ya səyənlənilər fikre münasibət bildirir. *Xitab və arası sözlər* da belələrdən ibarətdir. İnsana müraciətlə işlədilən xitablar bir neçə məqsədə xidmət edir: onların vasitəsilə ya kimse çağınır, ya diniyyəcisinin diqqəti danişanı istiqamətləndirilir, ya da nüqtə qüvvələndirmək üçün qarşısında şəxs obyekti kimi seçilir. *Azad, sənə nə olub* (M. İbrahimov); *-Bura bax, Cavad, camaat cürbütür sözlər damışır,-dedi* (Anar); *Vəytür, qədəhləri qaldırın, dostlar!* (S. Vurğun).

Xitabların cansız əşyalara və mütərrəd varlıqlara ünvanlanması ədəbi-bədiilik effektliyini artırır, lirik qəhrəmanın və ya təhkiyacının hiss və heyəcanlarını əks etdirir. "Xitablar insanları, əşyaları, hadisələri adlandırmışla bərabər, həm də onları sacıyalıdır. Məhz buna görə də xitabların çoxu ekspresivdir" (8, s. 320). Xitab təkrarlandığda, bu ekspresivlik dəlafla da güclənir. *Gəl, əziz bayramı, bir də öpüşək...Qapıcı, qapıcı, çağır gedəni!* (S. Vurğun).

Ara sözlər yazılı və şifahi nitqədə ifadə edilən fikre münasibət bildirir. Onlar müxtəlif mənənlərdir; elələri də vərdi ki, birbaşa nüqtən ekspresiv xüsusiyyətlərini göstərir və dənədən danışında işlənir; məs.: *öz aramızdır, zara-fatsız, vicedanla, ədələn, qəlbən, demək olar ki.* Bədii ədəbiyyatda isə zəngin mənə münasibətlərini bildirən ara sözlər işlənir, hiss münasibəti, fikrin menbəyini, ifadə tərzini, nitq hissələri arasında münasibəti (səlaqəni), diniyyəcisinin diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyır:

Bilirsən, Vidadı, sözün doğrusu,

Olnaq istəmərəm vicanın oğrusu;

Qurduştun buntarı, doğrudan da, sən,

Bəlkə də, özünsən ona dillərən:

Yaxşı, gol al götür bu inadından (S. Vurğun).

Sonuncu nümunədə "yaxşı" sözü fikri yekunlaşdırır, nüqtən hissələri arasında münasibəti bildirən ara söz kimi işlənmişdir. Elmi ədəbiyyatda bu məsələyə yanılma birmənalı deyil. EA-nın 1959-cu ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda "Cümənin əvvəlində bəli, yox, xeyr, yaxşı sözlərinin işlədiləsi" adlı bahsədə ayrıca danışılmışdır. Həmin sözlər "ara söz" adlanılmışsa da, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmanın sözür hesab edilir (4, s. 319-321). 1981-ci ildə çox olunmuş qrammatika kitabında isə bu məsələyə aydınlıq gotırılır. "Ara sözlər və söz birləşmələrindən danışarkən söz-cümə ilə bunlar arasındaki oxşar cəhəti qeyd etmək lazımdır. Çünkü dilçilik ədəbiyyatında çox zaman bu iki kateqoriya bir-biri ilə dəlaşiq salınır; bir qayda olaraq, bəli, yox, xeyr, heyf, yaxşı və s. sözərək söz-cümə hesab olunur... Lakin bu oxşarlıq sözləri (bəli, yox, xeyr, yaxşı və s.) matəndəki yerinə və vəzifəsinə görə iki kateqoriya arasında bölməyə imkan verir. Burada osas həlliəcisi amil sözlərin mətn daxilindəki yer, vəzifəsidir" (10, s. 307). Bu sözlər dialoqda cümlə əvəzi kimi işləndikdə onlar "söz-cümə" adlanır, üzvlənən cümlə ilə birləşdikdə isə ayrıca modal söz, ədat və ya nida kimi səciyyələndirilir:

- Görürən?.. - Dədim; - Bəli (C. Məmmədquluzadə);

Sən qoymayaçaqsan mən tək qalam? - Əlbəttə! (Elçin);

Sizsiniz Vidadı sair?

Bəli, qulugünüz bəndəyə deir;

Deysən, şöhrəti çox sevir qadın! (S. Vurğun).

Birinci və ikinci nümunədə işlədilən "bəli" və "əlbəttə" sözləri bütün cümləni əvəz etdiyindən söz-cümələrdir. Bunlar üzvlənməyən cümlələrdir; yəni əslində qrammatik mənənin yox, emosionallığın ifadəsinə xidmət edir.

Təktərkibli cümlələr nüqtən qisalığı və ifadəliliyi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Dos. Ə. Bağırov yazar: "Təktərkibli cümlələrin əsləbi imkanları onun növləri ilə sıx bağlıdır. Çünkü adlıq cümləyə məxsus əsləbi imkanları söz-cümələdə və ya ümumi şəxslər cümlədə görmək olmur. Buna görə də təktərkibli cümlələrin əsləbi imkanlarını növlər üzrə tədqiq etmək məqsədəyində" (6, s. 61).

Təktərkibli cümlələrin bu növləri hərəkət və hökmün icrasında şəxsin iştirak etməməsini, hərəkətin icrasının qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən yerinə yetirilməsini, hərəkətin icrasının hamiya aid olduğunu bildirir. Bu deyilənlər

şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslər cümlənin qrammatik xüsusiyyətləridir. Onların içarısında ümumi şəxssiz cümlələr özünün idiomatik xarakteri ilə seçilir. Atalar sözləri və zərbə-məsəllərlə bənzədiyinə görə bu cümlələr ünsiyyət prosesində ümumiləşdirme yaradır və üslubi-məcəzi xüsusiyyət daşıyır. *Qeyri-müəyyən şəxslər cümlələr* isə üslubi xüsusiyyət dənədən tərkibində işlənən və qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözərələr yaranır. *Cavan olanda bəyəm sözə baxmazlar?*; *Ölü haqqında pis damışmazlar* (M. İbrahimov); *Ata, həbs etdilər yazı Eldəri; Deyirlər, sırındır busanın dadi; O da kor bəxtiye qismət olmadi* (S. Vurğun).

Əvvəlki iki nümunədə adı informasiyadan başqa müəyyən iibrətmiş fikir də ifadə olunur ki, bu da atalar sözü və zərbə-məsələ yaxındır. Üçüncü nümunədə isə hərəkət qeyri-müəyyən şəxs tarafından icra olunduğuundan, dənədaqiq desək, işin icraçısı yox, proses maraqlı olduğundan o, bütövlükde qeyri-müəyyən şəxslər cümlələrdir. Sonuncu nümunədə isə qeyri-müəyyən şəxslər cümlə müəyyən şəxslər cümlələrlə birləşikdə işlənmişdir. Burada "deyirlər" sözü qeyri-müəyyən şəxslər cümlələr təmsil edir və iki müəyyən şəxslər cümlələrin müsaiyəti ilə funksionallaşır.

Səxssiz cümlələr dənədən çox nüqtin ifadəliliyini artırır və bəzən də peyzaj yaratmaq məqsədi daşıyır. *Seminariyada sakitlik idi; Çən-cıskın idi* (İ. Şixli); *Qışın dondurucu bir gürün idi* (A. Şaiq); *Bu yerlərdə az təsadif edilən şaxılı qış gürnlərindən biri idi* (Mir Cəlal).

Adlıq cümlələr isə dənədən çox dram əsərlərinin remarkalarında işlənir, baş verən hadisənin yeri, zamanı və hadisə iştirakçıları haqqında məlumat verir. Oralar təkəc mühəddidən ibarət olur, lakin digər cümlə tipləri də adlıq cümlənin müsaiyətiçisi kimi çıxış edə bilər. *Qarabağ. Şuşa qalası. Xan sarayı. Qocarın kef məclisi.* Məclisədə eyanlar, bəylər iştirak edirlər, *Suşa qalası. Qayalıqda zindan.* Səhərdir. Güñəş yemice qalxır. Vaqif divara şeir yazır. Sonra da yazdıgı şeiri oxuyur. Əli boy qulaq asır (S. Vurğun).

Göründüyü kimi, remarkanın əsasını təşkil edən adlıq cümlələr qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalasın. Onların ifadə etdiyi fikir adlıq cümləni müsaiyət edən digər cümlə növləri ilə reallaşır. Əsldində remarker oxucu və tamasha üçün deyildir. O, sənətkarın rejissor və aktyora verdiyi göstərişlərdir. Gərək sahnədə Şuşa qalasının və onun içində olan xan sarayının dekorasiyası qurulsun, kef məclisi təsvir olunsun. Məclisdeklərin geyimi də XVIII əsra uyğun olmalıdır. İkinci dekorasiyada qayalıqla olan dənədən təsvir olunmalı və işiçən az istifadə olunmalıdır. Bütün bunlar tamasha üçün bədii zövqünü oxşayır, onlarda baş versək hadisələr maraq hissə oyadır.

Adlıq cümlələri kitab təslübuna aid edən dos. Ə. Bağırov onların əsləbi əhəmiyyəti haqqında yazar: "Adlıq cümlələrin əsləbi əhəmiyyəti bundan ibarət ki, bunlar yaza bir yüksəmliq, aydınlıq, konkretlik yarada bilir. Adlıq cümlələr mübtədə əsasında formalasərkən ayaq və bir təbəb hadisəsinin mövcud olduğunu bildirir, xəber əsasında formalasıldıqda zaman, məkan və proses bildirir" (6, s. 72).

Elmi ədəbiyyatda *söz-cümələr* na cütürkibli, na da təktərkibli cümlələrə daxil edilmər. Onlar üzvlənməyən sədə cümlələr hesab edilir və "cümələ əvəzleri" də adlandırılır. Söz-cümələr dialoqda təklikdə işlənən peredativlər, modal sözərələr, ədatlar və nidalardan ibarətdir. "Nida və əmr cümlələrinin yerinə işlənən söz-cümələr onların səciyyəsinə malik olur. Dilçilik ədəbiyyatında belələrin "emosional söz-cümələ" adlandırmışlar. *Haydi, yubarmışın!*" (2, s. 234).

Söz-cümələri bəzən yarımcıq cümlələrlə də müqayisə edirlər. Yarımcıq cümlənin əsas xüsusiyyəti odur ki, o ya cütürkibli, ya da təktərkibli cümlə əsasında formalasın, bu və ya digər cümlə üzvlərindən ibarət olur. Cavab yarımcıq cümlələr dənədən çox olur və əvvəlinci cümlələrdən (əsasən sual cümlələrindən) asılı olur. *Paltarlarını kim yuyur? - Həç kim* (İ. Şixli); *Hərə getidər? - Biçinə* (Mir Cəlal).

Üslubi sintaksisin mühməd vasitələrindən sayılan sədə cümlələr dənənin həm qrammatik-semantik, həm də əsləbi ekspresiv təsir gücünü meydana çıxarmaqdə ciddi rol oynayın. Söz və söz birləşmələri sədə cümlə daxilində müxtəlif sintaktik əlaqələrə girərək, dili komunikativ vəzifəsinə yerinə yetirir, eyni zamanda leksik tərkibinə və sinonimlik yaratmaq xüsusiyyətinə görə müxtəlif əsləbi çalarlar yaradır. Sədə cümlənin ayrı-ayrı növləri və onların tərkibindəki elementlər sintaktik vasitələrdən istifadə sayəsində zəngin əsləbi çalarlar yaradır. Bu zaman, təbii ki, şifahi nitqədə intonasiyanı, yazılı nitqədə isə dənədə işarələrinin aparıcı rolu heç də az rol oynamır.

Predikativ xarakterə malik olan sintaktik vahidlərdən biri də *mürəkkəbcümüllər*dir. Sədə cümlə söz və söz birləşmələrindən təşkil olunur, onun tərkibinə daxil olan elementlər vəhid bitmə intonasiyasına tabe olaraq, bir predikativ mərkəz ətrafinda birləşir. İfadə etdiyi modallılıqdan asılı olaraq, ayrı-ayrı cümlələr müxtəlif emosional-hissi münasibətlər bildirir. Mürəkkəb cümlədə də belədir, onun tərkibinə daxil olan "sədə cümlələr" –komponentlər bir vəhid informasiya ətrafinda birləşərək, ənsiyyətə xidmət edir. Deməli, mürəkkəb cümlə ilə sədə cümlənin əsas fərqi qurulmuş fərqidir. Eyni fikir həm sədə, həm də mürəkkəb cümlə ilə ifadə etmək mümkündür. *Qorxurdù ki, qapımı açın kimi yenz hay-kuy düşəcəyindən, bəlkə də, əlindən bir xata çıxacaqndan qorxurdù.*

Nümunələrdən görüntüyü kimi, bədii ədəbiyyatdan götürləmiş bu mürəkkəb cümlənin üç komponentinin predikativ vəhid idarəcidi xəber (qorxurdù) ətrafinda birləşmiş, o biri cümlələrdəki təsirlənən formalar feili tərkibə, dənədaqiqi, feili sıfat tərkibləri ilə əvəzəlmüşdür; cümlə feili tərkiblə sədə cümləyə çevrilmişdir. Deməli, mürəkkəb cümlələrin əksariyyətinin, xüsusişlə tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin biri feili tərkiblərlə sinonimlik təşkil edərək, təkəc semantik-qrammatik cəhəti ettiyət etmir, həm də əsləbi effekt yaradır. Bütün bu deyilənlər fikrin ifadəsi baxımından sədə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasında qoyulan fərqli düzgün müyyənləşdirilmədiyiini göstərir. "Dilin əsas vahidi olan cümlə sədə və mürəkkəb fikirlərin ifadəcisi kimi özünü göstərir. Buna görə də dildə sədə fikirlər sədə cümlələr vasitəsilə, mürəkkəb və silsiləli fikirlər isə mürəkkəb cümlələr vasitəsilə öz ifadəsini tapır" (3, s. 331).

Sədə cümlədə olduğu kimi, mürəkkəb cümlənin özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətləri, konkret normalara təbə olma qaydaları mövcuddur. Prof. K. Əliyev mürəkkəb cümləni fərdiləşdirmə vəsiti hesab edərək, onun əsasən bədii üslubda, eləcə da publisistik, elmī, rəsmi-əməli və dənişiq üslubunda müyyən bir əşya və predmetin xarakterik xüsusiyyətlərin göstərməyi xidmət etdiyi göstərir. O, əslubiyyatın fərdiləşdirmə anlayışına yaşınamasını belə izah edir: “Üslubiyyat adəbi dilin bütün funksional üslublarını arasındırdıqdan “fərdiləşdirmə” anlayışına başqa meyarla yanaşır-predmet və hadisələrin, personaj və suratların fərqləndirici əlamətlərini ön plana çırır” (7, s. 29). Fərdiləşdirmə zamanı həm mürəkkəb, həm də sadə cümlələrdən istifadə edilir.

Təbesiz mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanlarından danışınca əsasən onların bu və ya digər komponentində leksik vahidlərdən tətqiq qrammatik şəkilçilər qədər baş verən ixtisarlardan söz açılır. Sintaksis aid dərslikdə bu barədə “Təbesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinə əlaqələndirən vəsiti” bəhsի altında danışılır və komponentlər üçün ortaq elementlərin sırasında ortaq cümlə üzvləri, ortaq ara sözlər, ortaq ədətlər və şəkilçilər nümunələr əsasında təqdim olunur (2, s. 289-292). Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətlərinə dair qiymətli dərs vəsaitinin müəllifi dos. Ə. Bağırov təbesiz mürəkkəb cümlələrin yaradıqları üslubi effektin təkcə ixtisarla bağlı olmadığını göstərir: “...təbesiz mürəkkəb cümlələrin yaradıqları üslubi effekt təkcə ixtisarla izah oluna bilmez. Belə cümlələrin quruluşunda, bunlarda iştirak edən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərində, tərkib hissələri arasındakı intonasiyada və üslub baxımından maraqlı həllər çıxır” (5, s. 3). Deməli, təbesiz mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətlərinin onların komponentləri arasında mənə əlaqələri ilə bağlanması daha somərəli nəticə vera bilər. *Şəmxal evdən gedəndən sonra Zərnigar xanım künçin birinə çəkilib ağlayır. Salatın isə gözə görünmürdü* (İ. Şixh); *Qonşu otagda zəng səsəndi, Firuzunun gilişləri və mahni işləndildi* (C. Cabbarlı); *Agacın dövrəsində yarasalar uçuşdu, Əşrəf diksində* (İ. Şixh); *Müsəlmanın işi belədir, xalça-palazı yüksərində cırıldır, özürün canı çıl üstündə çıxar* (Mir Cəlal); *İllar gəlib keçdi, mən orta məktəbi qurtardım, o, yerindən tərəpmədi, bir dək kimi dərzi坎anında düşüb qaldı* (M. İbrahimov); *Kəndimizin üstünü gah od əlavəyin ginos, gah da tutqun, boğucu bulud aldı* (M. İbrahimov).

Bədii ədəbiyyatdan təbesiz mürəkkəb cümlə komponentləri arasında zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma və bölündürmə əlaqələrinə dair seçilmiş bu nümunələr bütöv bir vahid kimi birləşərək göstərilən mənə çalarlarını özündə ehtiva edir. İki, üç, hətta dörd komponenti bu cümlələr bir sırə ortaq elementlərə malikdir; məsələ: birinci nümunədə eynizamanlılıq “Şəmxal evdən gedəndən sonra” sintaktik vahidi ilə reallaşır; beşinci nümunədə “İllar gəlib keçdi” komponenti mürəkkəb cümlədəki ziddiyət-qarşılaşdırma əlaqəsini üslubi cəhətdən “bəzəyir”: sonuncu nümunədə isə ortaq element mürəkkəb cümlənin həm əvvəlində, həm də sonunda işlənir, həm mürəkkəb cümləni qrammatik cəhətdən təşkil edir, həm də bölündürmə çalarının dəqiq ifadə edilməsinə şərait yaradır.

Təbesiz mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətlərindən çox az danışılmışdır. Nəinki Azərbaycan dilçiliyində, hətta türkologiyada bu cümlələrə dair monumental bir əsərin (“Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr”) müəllifi olan prof. Ə. Abdullayev vaxtilə böyük uzaqgörənliliklə yazardı: “Məlum olduğu üzrə, müasir dilin indiki normalarının tədqiq edilib öyrənilmesi dilçiliyimizin digər sahələrinin öyrənilməsinə də kömək edir... Həmçinin bir dilin qrammatik normalarının meydana çıxarılması o dilin üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə də yardım edir” (1, s. 6). Əsərin girişində söylənilən bu müdrik sözlərdən sonra o, türkologiyada tabeli mürəkkəb cümlə problemlərindən danışır və tərkiblərin üslub qüvvələndirilməsi qarşı çıxaraq, feili tərkiblərlə bədii cümlələr arasında sinonimliyli onların yaxın cəhətlərinin nüancası kimi təqdim edir (1, s. 81). Beləliklə, eksər tabeli mürəkkəb cümlələrin içərisində feili tərkib olan sadə cümlələrə çevrili bilməsi fikri ilə o, tabeli mürəkkəb cümlə üslubiyyatının əsasını qoymuşdur. Məhz buna görə də dos. Ə. Bağırov tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətlərini ayn-ayn bədii cümlələr üzərində öyrənməyi məqsədəyənmişdir (5, s. 18).

Dilimizdəki eksər təkəzəklə tabeli mürəkkəb cümlələrin çevirmə zamanı tərkibində feili birləşmələr olan sadə cümlələrlə mənə baxımından, demək olar ki, eyniləşir. Bu prosesdə yanlış struktur dayışıklığı baş verir: *Allahverdinin heç ağlına da, gəlməzdi ki ki, bu məktubu bı cir əzberləyib* (Elçin); *Binədəki kişilər beş-on gün idı ki, arana, biçinə getmişdilər* (İ. Şixh); *Kimda cırçı varsa, meydana gəlsin* (“Azərbaycan nağılları”).

Verilən nümunələr üçü də mübtədə bədii cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Onlar sadə cümləyə aşağıdakı kimi çevrilir: *Bu məktubu bı cir əzberləyəcəyi // əzberləməsi // əzberlədiyi Allahverdinin heç ağlına da gəlməzdi; Binədəki kişilərin aruna, biçinə getidikləri beş-on gün idı; Cırçı olan meydana gəlsin*.

Çevrilmələr zamanı müxtəlif üslubi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Mos.: Birinci çevirmədə feli birləşmənin -*acaq*-əcək şəkilçisi ilə yaradıqı variant üslubi cəhətdən dəha dəqiqdir; ikinci çevirmədə hər iki komponentdəki leksik vahidlərden tərkibin yaranmasında istifadə olunur ki, bu də zaman çalarlı mübtədə bədii cümləsinin xarakterində irolli gəlir; üçüncü çevirmə zamanı bağlayıcı sözdən imtina edilmişdir.

Bu çevirmələr bir daha göstərir ki, istənilən tabeli mürəkkəb cümlənin bədii cümləsini tərkibində feili tərkiblər olan sadə cümlələrlə qarşılaşdırmaq olar. Prof. Y. Seyidov orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyində yazar: “... formaca (tələffüzca) müxtəlif, mənaca eyni və ya mənaca yaxın sözlərə sinonim sözlər deyilir. Bu leksik sinonimlilikdir. Bədii cümlələrlə feili tərkiblərin sinonimliyi də buna bənzəyir, bu, qrammatik sinonimlik adlanır” (11, s. 537).

Digər bədii cümlələr üzərində də bu əməliyyatlari aparmaq mümkündür. Burada bir neçə spesifik hali qeyd etmək lazımdır. Bədii cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlib ona “ki” bağlayıcısı ilə bağlanan zaman bədii cümlələrində çevirmə çox rahat baş verir. Bu zaman baş və bədii cümlədəki hərəkətin zamanı arasındaki fasilənin qısa olması bu-na şərait yaradır: *Məclis təzəcə qızışmağa başlayırdı ki, Rüstəm kişinin iti bir-iki ağız ahəstəcə hürüb səsini kəsdi; Ona*

sual vermək istəyirdi ki, Pərşən sözə qarışdı (M. İbrahimov); *Yenə təzəcə mürəkkəb cümlələrin taxtalarının cırılışını eşidir* (İ. Hüseynov).

Bu cümlələr bədii cümlənin xəbərinin tasriflənməyən formaya çevriləməsi ilə sadələşir və üslubi çalar yaradır: *Məclis təzəcə qızışmağa başlayandır...*; *Ona sual vermək istəyəndə...*; *Yenə təzəcə mürəkkəb cümlələrin taxtalarının cırılışını eşidir*.

Səbəb-məqsəd bədii cümlələrinin sadələşdirilməsi zamanı maraqlı baş verir. Səbəb bədii cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə sadələşərkən içərisində feili sıfır tərkibi, məqsəd bədii cümləsi sadələşərkən içərisində məsədə tərkibi olan sadə cümlə həmin bədii cümlələrlə qarşılaşdırılır: *Vallah, biz özümüz də çox-çox peşmanı ki, bı yol ilə gəldik, sənə dütər olduq* (M. F. Axundzadı); *Sıxrdı ki, oradan bir çarə, bir tədbir təpib çıxarsın* (Mir Cəlal). Bu nümunələrin qeyrimələri isə belə olacaqdır: *Vallah, bı özüm də bı yolu gəldiyimiz, sənə dütər oldığumuzu görə çox peşmanıq; Oradan bir çarə, bir tədbir təpib çıxmaq üçün* (başını) sırıldır.

Göründüyü kimi, səbəb bədii cümləsi -*dıq*⁴ şəkilçili feili sıfıftın yaradıldığı tərkiblə, məqsəd bədii cümləsi isə məsədə tərkibi ilə qrammatik sinonimlik təşkil edir. Bədii cümlələrin xəbərlərinə diqqət yetirsək, oradakı fərqi da aydın şəkildə görürk; belə ki, bircinlər feili xəbər şəkli ilə, ikincilər isə əmr şəkli ilə ifadə olunmuşdur. Bəzi hallarda əmr şəkili yox, arzu şəkli işlənir: *Bunun hamisini mən ona görə deyirəm ki, bizi basa düşəsan* (İ. Hüseynov). Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, “məqsəd bədii cümləsinin xəbəri eksər halda formaca əmr şəkli ilə ifadə olunsa da, məzmunca iltizam şəklinə bərabərdir” (1, s. 284).

Qarşılaşdırma bədii cümləsinə isə tərkibində xüsusişəmə olan sadə cümləyə çevirmək olar: yəni eyni fikri həm bədii cümlə, həm də xüsusişəmə ilə ifadə etmək mümkündür: *Qız ufldayıb qışqırmağa bxymayaq, Əşrəfi görən kimi özünü əla aldı* (İ. Şixh) – *Qız ufldayıb qışqırmağa bxymayaq, Əşrəfi görən kimi özünü əla aldı*.

Bəlkələ, sintaksisin geniş üslubi imkanlarından, yerli-yerində, dəqiq və düzgün ifadədə edilməsi cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafında, hissi-emosional duyğuların ifadəsində, lügət tərkibinin genişlənməsində və ümumiyyətdə rabitəli nitqin inkişafında mühüm rol oynayır. Sintaksisin üslubiyyatla əlaqəsindən danışan prof. M. Həsənov prof. K. Əliyevin doktorluq dissertasiyasına istinadən yazar: “... üslubi incəliklər mahz matx daxilində özünü bürüz verir, dil vəhdiyənin mətnindəki qarşıqliqlı əlaqəsindən yaranır. Mətn isə üslubi vahiddir, ən azı bir cümlədən ibarət olur. Buna görə də üslubiyyat... dəha çox qrammatika ilə, xüsüsən sintaksisə “təməşəşir” (9, s. 192-193). Bu fikrin davamı kimi onu demək olar ki, əsas sintaktik vahidlər sahəsində yaranan mətnlər zəngin üslubi xarakterə malikdir.

Ədəbiyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974. 418 s.
  2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. (sintaksis). Bakı: “Şəhər-Qərib”, 2007. 424 s.
  3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (öncəklər). Bakı: Elm, 1970. 356 s.
  4. Azərbaycan dilinin qrammatikası II hissə (sintaksis). Bakı: EA nəşri, 1959. 399 s.
  5. Bağırov Ə. Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşri, 1978.52 s.
  6. Bağırov Ə. Sadə cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: ADU nəşri, 1975. 79 s.
  7. Əliyev K. Y. Mürəkkəb cümlə fərdiləşdirmə vasitəsi kimi // Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri (elmi əsərlərin tematik məcməsi). Bakı: ADU nəşri, 1978. s. 29-33.
  8. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyati, 2003. 399 s.
  9. Həsənov M. Səciliyyət əsərləri. I cild. Bakı: Elm və Əhali, 2010. 368 s.
  10. Müasir Azərbaycan dili. III cild (sintaksis). Bakı: Elm, 1981. 440 s.
  11. Seyidov Y. Əsərlər. 15 cild. X cild. Bakı: “Cəsəoglú”, 2011. 552 s.
- Ключевые слова:** синтаксические единицы, стилистические возможности, специализации, адреса и междометия, однослоjные и сложные предлоги

Keywords: syntactic units, stylistic possibilities, specializations, monosyllabic and complex sentences

Sintaktik vahidlərin üslubi imkanları (II məqalə)

Xülasə

Sintaktik vahidlərin üslubi imkanlarından bəhə edən məqalədə sintaktik məhəfumların şifahi və yazılı nitqda düzgün və yerli-yerində ifadədə olunmuşun dilimizin potensial qüvvəsini meydana çıxartmağa xidmət etməsindən danışılır. Sintaktik əlaqələrin düzgün şəkildə qurulması həm fikrin doğru ifadesinə şərait yaradır, həm də dilin qrammatik strukturunun qorunmasına şərtləndirir. Araşdırma nöticəsində müyyənəşdirilir ki, cümləni təşkil edən söz və söz birləşmələri və onlardan yaranan cümlə üzvlərindən başqa, cümlənin tərkibinə daxil olan digər köməkçi vasitələr ayrı-ayn üslubi çalarlar yaratmaqla bərabər, cümlənin ümumi üslubi yükünü də səciyyələndirir.

Xüsusişmələr, xitab və ara sözlər, nitqin qışalığı və ifadəliliyi baxımdan üslubi əhəmiyyət kəsb edən tək tərkibli cümlələr, adlıq və söz-cümələr tədqiqatı cəlb olunmuşdur. Predikativ xarakterə malik olan sintaktik vahidlərdən bir kimi mürəkkəb cümlələrinə atraflı danışılır. Tabəsiz mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanlarından, əsasən onların bu və ya digər komponentində leksik vahidlərdən istifadə olunur ki, bu də zaman çalarlı mübtədə bədii cümləsinin xarakterindən irəli gəlir; üçüncü çevirmə zamanı bağlayıcı sözdən imtina edilmişdir. Tədqiqatçı tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanlarından bəhə edərək belə qənaətə gəlir ki, eksər tabeli mürəkkəb cümlələrin içərisində feili tərkib olunan cümlə qurulması və onların yaranan cümlə üzvlərindən başqa, cümlənin tərkibinə daxil olan digər köməkçi vasitələr ayrı-ayn üslubi çalarlar yaratmaqla bərabər, cümlənin ümumi üslubi yükünü də səciyyələndirir. Tədqiqatçı tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanlarından sənədli qədər baş verən ixtisarlardan səhəbət açılır. Tədqiqatçı tabeli mürəkkəb cümlələrin üslubi imkanlarından bəhə edərək belə qənaətə gəlir ki, eksər tabeli mürəkkəb cümlələrin içərisində feili tərkib olunan cümlə qurulması və onların yaranan cümlə üzvlərindən başqa, cümlənin tərkibinə daxil olan digər köməkçi vasitələr ayrı-ayn üslubi çalarlar yaratmaqla bərabər, cümlənin ümumi üslubi yükünü də səciyyələndirir. Məqalədə cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafında, rabitəli yazılı və şifahi nitqin formallaşmasında, hissi-emosional duyğuların ifadəsində sintaktik-üslubi vasitələrin əsas rol oynaması işin yekunu

kimi diqqəti cəlb edir.

Стилистические возможности синтаксических единиц (статья II)**Резюме**

В статье рассматриваются стилистические возможности синтаксических единиц и тот факт, что правильное и целесообразное использование синтаксических понятий в устной и письменной речи служит раскрытию потенциальной силы нашего языка. Правильные синтаксические связи способствуют правильному выражению мысли и сохраняют грамматическую структуру языка.

В результате исследования установлено, что помимо слов и словосочетаний, составляющих предложение, и членов предложения, производных от них, другие вспомогательные инструменты, входящие в предложение, не только создают индивидуальные стилистические оттенки, но и характеризуют общую стилистическую нагрузку предложения.

В исследовании были задействованы специализации, речи и междометия, стилистические предложения, существительные и словосочетания, стилистически важные с точки зрения лаконичности и выразительности речи. Подробно рассматриваются сложные предложения как одна из синтаксических единиц предикативного характера.

Речь идет о стилистических возможностях самостоятельных составных предложений, в основном о сокращениях, встречающихся в той или иной их составляющей, от лексических единиц до грамматических суффиксов.

Когда исследователь обсуждает стилистические возможности подчиненных составных предложений, он приходит к выводу, что большинство подчиненных составных предложений можно преобразовать в простые предложения с глагольным содержанием, что является основой стилистики подчиненных составных предложений. В результате синтаксические и стилистические приемы играют ключевую роль в развитии навыков построения предложений, формировании связной письменной и устной речи и выражении эмоциональных переживаний в статье.

Stylistic possibilities of syntactic units (article II)**Summary**

The article, which deals with the stylistic possibilities of syntactic units, discusses how the correct and appropriate use of syntactic concepts in oral and written speech serves to reveal the potential power of our language. Proper syntactic connections both facilitate the correct expression of ideas and preserve the grammatical structure of the language.

As a result of the research, it is determined that, in addition to the words and phrases that make up a sentence and the members of the sentence derived from them, other auxiliary tools included in the sentence not only create individual stylistic shades, but also characterize the overall stylistic load of the sentence.

Specializations, speeches and interjections, stylistic sentences, nouns and phrases that are stylistically important in terms of brevity and expressiveness of speech were involved in the study. Complex sentences are discussed in detail as one of the syntactic units of predicative character.

We are talking about the stylistic possibilities of independent compound sentences, mainly the abbreviations that occur in one or another component of them, from lexical units to grammatical suffixes.

Speaking about the stylistic possibilities of subordinate compound sentences, the researcher came to the conclusion that the subordinate compound sentence stylistics is the basis of the idea that most subordinate compound sentences can be transformed into simple sentences with verb content. As a result, syntactic and stylistic devices play a key role in the development of sentence construction skills, the formation of coherent written and oral speech, and the expression of emotional feelings in the article.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova